

ԳՐԱԿԱՆ – ՅՈՒՐԱԳՐԱԿԱՆ

Մ. Մարգարյանի

ԼԵՒՈՆԻ ԲԵՐԴ ԵՒ ԲՈԶԱՆՈՒԱԾ ՄԻՍ

Արդեն 45 վայրկեանէ ի վեր մեր փոխադրակառքը կը սուրայ դէպի արեւմուտք՝ ժամանակակից բոլոր պահանջները գոհացնող ազատողիով, որուն աջին ու ձախին սունկի պէս աճած են արդիական վաճառատուներ, պարենային խանութներ ու լցակայաններ: Բացայայտ է՝ վերջին տասը տարիներու ծնունդ են ասոնք շնորհիւ մեր պատմական Կիլիկիոյ տարանցիկութեան (transit) ու այսօրուան Թուրքիոյ ունեցած տնտեսական ու ռազմական հնարատրութիւններու զգալի աճին:

Ատանայի դաշտն է մեր չորս դին. անոր բարեբեր հողը կրնայ կերակրել միլիոնաւոր մարդիկ: Ջուրը կայ եւ առատօրէն կը հոսի աջին երկարող Կիլիկեան Տարսուէն, իսկ Միջերկրականէն փչող մեղմ ու ծովային զեփիւրը կը բարեխառնէ Կապադոկիայէն ու Տարսուէն փչող սառնաշունչ քամիները եւ ահաասիկ սա դաշտին մէջ կ'աճին մրգատու անթիւ, անհասար ծառեր, ցորեն ու հացահատիկ:

Կը սուրան ինքնաշարժները մեծ արագութեամբ՝ ինչպէս իմ միտքս, ու կը մտաբերեմ ծննդավայրիս մասին մեր գրագէտ հայրենակիցներու ձեռագիր յուշագրութիւնները:

Տասնիններորդ դարու վերջաւորութեան ու քսաներորդ դարու սկիզբը փոխադրութեան միակ ապահով միջոցը նորակառոյց երկաթուղին էր աշխարհի այս մասին մէջ: Ոչ ոք կրնար ապահով զգալ այս վայրերուն մէջ, եթէ կարաւաններով ու զինեալ ջոկատներով չերթեւեկէր Ատանայէն Չորք-մարգպան ու շրջակայ գիւղերը: Այս ամբողջ դաշտը վարակուած էր թուրք, քիւրտ ու այլ թրքացեղ աւազակախումբերու յարձակումներու եւ կողոպուտներու մոլուցքով, մանաւանդ եթէ հայեր էին երթեւեկողները: Այդ աւազակներն էին, որոնք քաջաւերուելով Օսմանեան կայսրութեան Բարձրագոյն Դրան կողմէ, թէ՛ 1895-96-ին եւ թէ՛ 1909-ին յարձակեցան հայաբնակ գիւղերու եւ քաղաքներու հայկական թաղերու վրայ՝ թալանելով հազարաւոր հայերու ունեւածքներն ու սպաննելով տասնեակ հազար հայեր:

Քաղաքակրթութեւն էն հիմա եւ «անգիտակ» կը ձեւանան անոնց յետնորդները, երբ խօսք կ'ըլլայ ոչ հեռու անցեալի իրենց նախնիներէն հազարաւոր զոյ աւազակներու խժոժութիւններու մասին: Ակասայ կրկին անգամ զայրոյթով կը լեցուիմ այն վա՛յ քրիստոնեայ «մութ» ձեռքերու դէմ, որոնք այս հողակտորն անգամ

շատ գտան մեզի համար:

Մեզ նախորդող կիլիկեցի մեծ-հայրերէն ու մայրերէն քիչեր կրցեր էին իրենց հետ ազատել տուներու ու հսկայական ունեցուածքներու կալուածաթուղթերը, զորս սրբութեան պէս պահած էին սնտուկներու մէջ, իսկ ոմանք ալ ափսոսանքով կը յիշէին թէ ինչպէս գաղթի թոհուրոհին մէջ չէին կրցած կամ առիթ չէին ունեցած կարգ մը անհրաժեշտ առարկաներու նման այդ վաւերաթուղթերն ալ իրենց հետ առնել:

Դեհ, հիմա ե՛կ ու փաստէ թէ Ատանայի դաշտին մէջ սա կալուածներուն մեծ մասը հայապատկան հողեր են եղած, ներառեալ ԱՄՆ-ի ու NATO-ի գուրգուրանքի առարկայ Ինճիրլիքի ռազմախարիսխը, որմէ ընդամէնը տասը քիլոմէթր հեռու ենք այս պահուս:

Կը սուրա՛յ փոխադրակառքը ինչպէս իմ միտքս: Ռուբէնի, Ռուբինեաններ Լեւոնի, Թորոսի,

Մեծագործ Լեւոնի, Վերոմի ու Կոստանդինի բանակներն ու ասպետներն են հիմա իմ չորս դին, նենգամիտ «խաչակիր» խաբէբաներն ու «քրիստոնեա՛յ» աւազակները: Այս դաշտերն ու լեռները մե՛ր հսկողութեան տակ էին, մե՛նք էինք տէրերը այս վայրերուն, սակայն առանց ստորկացնելու եւ ստորնացնելու այլազգի միա տեղաբնիկները:

Նեռուն Կիլիկիոյ լեռներն են՝ կորսուած ամրան մառախտի մէջ. լեռներ, որոնց վրայ վերօրէն բազմած են Վահկա, Դրազարկ, Բարձրբերդ ու Լամբրոն բերդերը եւ արթուն պահակի պէս կը հսկէին լեռնանցքներն ու կիրճերը՝ բերդե՛ր միայն թէ միաժամանակ հայ մշակոյթի ու մանրանկարչական արուեստի կեդրոններ: Ափսո՛ս որ կայծակնային այցելութեամբ մը կարելի չէ այդ բոլորը տեսնել, ըմբռնել ու ըլլալ մէկ՝ հողին, քարին ու պատմութեան հետ:

Մեր փորձառու ղեկավար Աօն է դարձեալ որ զիս դուրս կը հանէ պատմութեան էջերուն մէջէն եւ զգաստացնելու նպատակով ականջիս տակ կը խօսի.

- Մինաս, Ատանայի դաշտին մէջ ենք. հիմա տեղ մը քանի մը վայրկեանով պիտի կեցնեն *պասը*, միայն քանի մը հոգի պիտի ձգեն որ դուրս գան նկարելու Լեւոնի բերդն ու Սիւնու գետի մէկ ձիւղը:

- Իսկ ինչո՞ւ միաները չեն կրնար,- կը հարցնեմ՝ քիչ մը զարմացած այս առանձնաշընորհումին համար:

- Իրականութեան մէջ այս ազատուղիին վրայ աչք քաշել ու կենալը խախտում մըն է, եթէ բոլորը ձգենք, ամէն մէկը մէկ կողմ պիտի երթայ. թող *պասին* մէջէն դիտեն ու նկարեն: Դուն պատրաստեմ *քամերաները* եւ քանի մը խօսք մտածել խօսիլ Լեւոն թագաւորի մասին:

Շինգ վեց վայրկեան եւս բարձր արագութեամբ քշել ետք, Ատանայի դաշտին ամառնային տաքութեան մշուշին մէջէն կ'որուագծուի միայնակ ժայռաբլուր մը ատամնաւոր պարիսպներով՝ Լեւոնի Բերդն է կամ Լեւոնկան, կառուցւած 1272-ին Լեւոն Բ.ի կողմէ: Ան Մեծն Լեւոնի Զապէլ դստեր որդին էր, հայրական կողմէն՝ Նեթումեան ընտանիքէն:

Պատմութեան եւ իմ միջեւ կը փորձեմ վարագոյրը պահ մը քաշել, որպէսզի ըմբռնենք աշխարհի վեր խոյսցած Կիլիկիոյ պատմութեան սա կենդանի վկան: Պասը, ինչպէս խոստացած էր Աւօն, կանգ կ'առնէ կամուրջի մը վրայ, որուն տակէն կը հոսի խորհրդաւոր ու խորունկ Սիւնու գետի ձիւղերէն մէկը: Ատանայի դաշտը այս գետին պարզեւն է, շրջանի ընդարձակ պարտէզներու, մրգատու այգիներու եւ երբեմնի բամպակի դաշտերու մայր սնուցիչը, որուն վրայ կը հսկէին Անարզաբա ու Լեւոնի բերդերը:

Դաշտային Կիլիկիոյ խորքին վրայ բերդին համայնապատկերէն չազեցած, կը շտապեցնեն բարձրանալ փոխադրակառք: Պէտք է հասնիլ Սիւս, ապա իջնել Ատանա ու անկէ ուղղուիլ հիւսիս, ձեռքով Տաւրոսեան լեռները ամենէն ուշը երեկոյեան ժամը իննին հասնելու համար Կապադովկիոյ Ուրկուսի քաղաքի մեր պանդոկը:

- Աւօ,- կ'ըսեմ առաջնորդին,- այսպէս հապճեպ, քիչ մը հոս, քիչ մը հոն, «հայտէ՛, հայտէ՛»ով ես բան չեմ հասկնար այս ուխտագրնացութենէն:

Կատակի կու տայ եւ ապա կ'աւելցնէ.

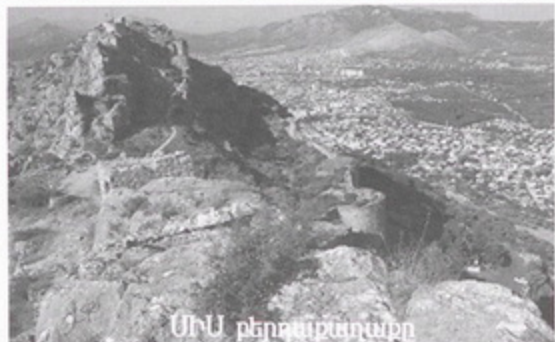
- Մինաս ճան, այսպէս կ'ընեն որ նորէն գաս. պատրա՞ստ ես խօսելու ուղեւորներուն:

Կը բանամ իմ եւ պատմութեան միջեւ ձեռքով քաշած վարագոյրը:

Լեւոն Մեծագործը դիւանագետ ու հեռատես մեր եզակի թագաւորներէն մէկն է եղած անկասկած: Ան կրցած էր հաւասարակշռութիւն պահել Արեւելքի ու Արեւմուտքի, քրիստոնեայ Եւրոպայի ու մահմետական արեւելքի բախտող ուժերուն միջեւ, բայց, իմ կարծիքով, իր մեծագոյն նուաճումներէն մէկն էր նաեւ Կիլիկիոյ

երկրորդ մեծագոյն ու ազդեցիկ իշխանական տոհմերէն Նեթումեաններով հետ ազգականական-խնամական կապերու հաստատումը: Այսպէս, ան քաջաւարած էր իր միակ դուստրը՝ Զապէլը, որպէսզի ամուսնանար Նեթումին հետ: Այս միասնութենէն կը ծնէր Լեւոնը, որուն իր հայրը քսան տարեկանին կը շնորհէր «Չիւտոր Ասպետի» բարձրագոյն տիտղոսը:

Լեւոն Բ.ի կեանքը քաղաքական ու ռազմական վերիվայրումներով սկսաւ, բայց ան կրցաւ դուրս գալ այդ խառնաշփոթութեանց մէջէն շնորհիւ իր իմաստութեան, զարգացումին եւ իր մեծ հօր նման վարած հեռատես քաղաքականութեան: Այսօրուան հայ քաղաքական գործիչները շատ բան ունին սորվելիք Լեւոն Մեծ-Նեթում-Լեւոն Բ. եռեակէն: Երբ կը խօսինք այս Լեւոնին մասին, անպայման պէտք է յիշել նաեւ իր բարեպաշտ ու իմաստուն կողակիցը՝ Կեռան թագուհին: Այսօր Երուսաղէմի Մատենադարանին մէջ իր փառաւոր տեղը ունի 1272-ին Կեռան թագուհիի պատուէրով Թորոս Ռուլիսի կողմէ Սիսի մէջ ընդօրինակուած ու զարդանկարուած «Կեռան Թագուհի»ի Աւետարանը: Բարեպաշտ թագաւորն ու թագուհին նոյն հասակով են նկարուած, իսկ իրենց միջեւ հերթով ծունկի եկած են իրենց բազմաթիւ

զաակներէն հինգը, որոնք կ'աղօթեն առ Աստած եւ Բրիստոս:

Ողորմի՛ ձեր հոգիներուն՝ անցեալի մեր աշխարհիկ արժանաւոր տէրեր:

Դաշտային Կիլիկիոյ ամառնային տօթին կը սուրայ մեր փոխադրակառքը: Բարձրախօսը իր ձեռքը կ'առնէ Աւօն ու կը սկսի իր սրամիտ բացատրութիւնները տալ եւ նախապատրաստել ուղեւորները

- Շինգ-վեց վայրկեանէն ձեր աշին պիտի տեսնէք Սոյ բերդը: Այսօր Սիւս չի կոչուիր պատմական մեր վերջին մայրաքաղաքը, այլ՝ Բոզան: Արաբական պատմագրութեան մէջ Սիւսը նկատուած է անխոցելի. քիչ մը յետոյ դուք անձամբ կը համոզուիք: Թող Դոկտ. Կարպիսը իր խօսքը ըսէ այս քաղաքին մասին, ապա կը դանդաղեցնենք մեր ընթացքը, որպէսզի լաւ դիտել Լեւոններու, Նեթումներու եւ Կոստանդիններու քաղաքը:

Մինչև բարձրագույն փոխանցումը Կարպիսին՝ միտքս, ինչպես միշտ այս ամբողջ ուղեւորութեան ընթացքին, կաշմակնային արագութեամբ կը թռի Պէյրութ, Պուրճ-Շամուտի Սիս թաղամասը: Մէկ-երկու յարկանի ու մէկ-երկու սենեկանոց իրարու կիպ-կիպ եւ ուս-ուսի տուած այս թաղամասերուն մէջ հայութիւն մը կ'ապրէր իր համեստ ու աշխատատրի կեանքով, արհեստատրներ էին, մանր առետրականներ, փռպարներ, կլայեգործներ, կոշկակարներ, դերձակ ու դերձակոսիներ, որոնց յարկերուն տակ հասակ կ'առնէին սերունդներ, որոնք ուսում կը ստանային ու անոնցմէ շատեր կը դառնային ճարտարագէտներ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, վաճառականներ ու դերասան-դերասանուհիներ:

Պէյրութի Պուրճ-Շամուտ արուարձանի Նոր Սիսի նոր սերունդները իրենց զգալի աւանդը պիտի բերէին լիբանանահայութեան բարգաւաճումին եւ, անսալով հայերէնի անաղարտութեան եւ պահպանման բնագոյնին մղումին, պիտի գործադրէին «Թրքերէն խօսողին հայերէն պատասխանէ» լոզունգը:

Ստեփն, ինչպէս դաշտային Կիլիկեցիներու մեծ մասը՝ Ատանացին, Չորք-մարգպանցին, Այսացին, Անթեբցին (Անտիոք) թէի թրքախօս էին դարձեր Օսմանեան Թուրքիոյ վարած հայահալած եւ ձուլողական քաղաքականութեան պատճառով, բայց ՀԱՅ էին իրենց կենցաղով, քրիստոնէական աւանդութիւններով ու ազգային գիտակցութեամբ, մանաւանդ յանձնառութեամբ...

- Ահաասիկ ձեր դիմաց, աշին կը տեսնէք Սիսի միջնաբերդը, սիրելի ուխտատուներ,- կը լսուի Կարպիսի յուզաթաթաւ ձայնը,- մինչ ես քանի մը բաներ կ'ըսեմ, դուք ուշադրութեամբ դիտեցէք մեր պատմական մայրաքաղաքը: Ահաասիկ հայութեան հպարտութիւններէն մէկը՝ Սոյ ամրակուռ բերդաքաղաքը: Անիկա առաջին անգամ յիշատակուած է Սիսան կամ Սիսիա անուանումներով 5-6-րդ դարերուն Բիւզանդական աղբիւրներու մէջ: 703-ին յիշատակուած է արաբական նուաճողներու կողմէ եւ յիշուած է թէ բնակեցուած է հայերով...

Մինչ Կարպիսը իր դիւրամտեցի բացատրութիւնները կու տայ, ես անյագ աչքերով, ներքին հիացումով, բայց նաեւ թախիծով կը դիտեմ բերդաքաղաքը: Առնուազն երկու քիլոմէթր երկարութիւն ունի անիկա հիսիսէն հարաւ. անմատչելի եւ անխոցելի ածականները թերի կը մնան, մեր վերջին մայրաքաղաքը որակելու համար: Բայց ինչպէ՞ս ինչու Եգիպտոսի Մէմփիսներու ձեռքը, մի՞ հարցնէք, որովհետեւ ամենալիք շատ բան ունինք ըսելու:

Եռագագաթ բլուրին ստորոտէն կը յառաջանանք մեր փոխադրականքով ու կը յայտնուինք անհաշակօրէն կառուցուած թաղերու մէջ,

որոնց կրպակ-խանութներուն առջեւ մանր առետուր կ'ընեն նոր «սսեցիք» կամ «քոզանցիք»: Բոլորին երեսին վրայ կը յայտնուին զարմանքի ու շշմածութեան արտայայտութիւններ: Ինքնաշարժին վրայ արաբերէն գրութիւններէն դժուար չ'ըլլար կռահելը թէ եկողները օտարներ են եւ անշուշտ «էրմենիներ» (ո՞ր օտարին հոգը պիտի ըլլար այս վայրերը այցելել...): Ամէն տեղ կը կարդանք Քոզան տեղանունը:

Սիսը կործանուած ու «քոզանուած է»: Այս մասին քիչ ետք:

Փա՛ռք ու պատիւ ձեզի՛ Կիլիկիոյ Ռուբինեաններ ու Նեթումեաններ, որ այս շրջանը ազատագրեցիք Բիւզանդիոյ կեղեքումներէն եւ առիթ տուիք որ այստեղ իրենց մշակոյթն ու ազգային ուրոյն կեանքը շարունակեն զարգացնել թէ՛ ասորիները, թէ՛ յոյները եւ թէ՛ արաբներ՝ հայերու հետ կողք-կողքի: Կիլիկիոյ Թորոս Ա.ն էր, որ 1100-ական թուականներուն գերազանցապէս հայերով բնակեցուած Սիսը կ'ազատագրէ կայսրութենէն եւ քանի մը քիլոմէթր անդին գտնուող Դազարկ բերդին մէջ կը հաստատէ համանուն վանքը, որ կը դառնայ Ռուբինեաններու տոհմային դամբարանն ու մանրանկարչութեան կարետր կեդրոն մը:

Նազա՛ր փառք Մլէհ «Իշխանաց Իշխանին», որ հակառակ 1114-ի ահաւոր երկրաշարժին պատճառած մարդկային ու նիւթական մեծ վնասներուն, վերակառուցեց բերդաքաղաքը եւ զայն հռչակեց Կիլիկիոյ Իշխանութեան մայրաքաղաք: Նազա՛ր հազար փառք ու ողորմի՛ քեզ, Լեւոն Մեծ, որ շէնցուցիք, ամուր պարիսպներով պատեցիք, զբօսայգիներով ու ապարանքներով արդիականացուցիք ոստանը Սիս, որուն գեղեցկացած տեսքին չդիմանալով (հաւանաբար նաեւ նախանձով) կապուտաչեայ ու շիկահեր աստորիացի դեսպան Վիլլեպրանտ Օլտենպուրկցին, 1211-ին հիացական բացականչութիւններ է կատարեր...

Կը հասնինք Սիսի Կաթողիկոսութեան փլատակներուն քով: Ծանր խոհերու տակ ընկճուած կ'իջնեմ փոխադրականքէն: Արդէն տեղեակ եմ որ կաթողիկոսարանէն գրեթէ բան չէ մնացած: Քոզան ցեղերը յաշողեր են իրենց վայրագութիւնները կատարել նաեւ հոս՝ ամբողջ Սիսի դաշտը իրենց կեղեքումներու ու կասկալանութեան ենթարկելէ ետք Օսմանեան շրջանին եւ անկէ ետք՝ քննալական «ազատագրութեան» տարիներուն:

Կը յիշեմ հայերուս համար ըսուած սա նուաստացուցիչ խօսքը. «Հայերը իրենց կորուստներուն վրայ լալը լաւ գիտեն»: Կաթողիկոսարանի տխրատեսիլ պատերուն տակ խեղդուող ձայներով կ'երգենք «Տէր Ողորմեա»ն ու «Հայր Մերը»: Ես միտքէս կ'երգեմ: Դարձեալ խառն յիշողութիւններ ու յիշատակներ կ'արթննան ման-

կոթեանս ու պատանեկոթեանս տարիներէն, Սսեցի մեծ-հայրիկներու եւ մայրիկներու դէմքեր ասուպի նման կը փայլին ու կ'անհետանան:

Մաքրոտի «պաճը»ն կը յիշեմ: Յաղթահասակ կին մըն էր իր վաթսուներուն մէջ, որ միս-մինակ կ'ապրէր մեր տունէն քիչ մը անդին: Բառիս բուն իմաստով ամէն ինչ եւ ամէն հարազատ կորսնցուցած էր, երբ նոր հարս եկած էր Ատանայէն Սիս: Չէր խնդար, քիչ կը խօսէր ու բնա՛ւ եկեղեցի չէր յաճախէր: Ինչպէ՛ս կ'ապրէր, ինչպէ՛ս իր ապրուստը կը հոգար, մենք՝ պզտիկներս բան չէինք գիտեր: Միայն երբեմն մեզմէ կը խնդրէր որ տունէն «ճղարա» մը (ծխախոտի զլանիկ) բերենք իրեն:

Ոչինչ, այո՛, ոչինչ մնացած է այն ամբակոտ կաթողիկոսարանէն, եթէ նկատի չունենանք քանի մը կանգուն հաստաբետ պատերը, որոնց հովանիին ներքոյ ու ծղորդներու մշտական ծղորտոցին տակ ամբողջ ողբերգութիւն մը կը յառնի դէմս: Շուրջս տակաւին հոս ու հոն հայկական տուները կը զգացնեն իրենց ներկայութիւնը: Բոլոր տուներու բակերուն մէջ ծաղկած են մրգատու ծառեր, մանաւանդ թուփը եւ ընկոյզը:

Կաթողիկոսարանին գրեթէ փակած դռնակ մը մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ: Բարեկեցիկ հայու մը տունը ըլլալու է (տեսնես ո՞ր հայունն էր արդեօք եւ ո՞ր են հիմա անոր յետնորդները...): Պանդոկ-ճաշարան մը սարքեր են «նոր տէրերը» ու առօք-փառօք կը շահագործեն զայն, ինչպէս ամբողջ քոզան ցեղը, որ փաստօրէն յափշտակած է այս տարածքները մեզմէ եւ հիմա անոնց յետնորդները խիստ կ'ակաճեցին նայուածքներ կը նետեն մեր վրայ:

Գլխիկոր կը հեռանամ կաթողիկոսարանի աւերակներէն, իսկ մեր բարեհամբոյր վարորդ Սախոն եփած սուրճը դառնօրէն կ'իջնէ կոկորդէս վար: Վերը, եռաբլուր բերդին վրայ Լեւոններու, Նեթումներու եւ Մլեհներու բերդաքաղաքն է, անոր ստորոտին «աւերակ դարձած Ատանայի» քոյր՝ Սիս քաղաքի Կաթողիկոսարանի աւերակներն են, շուրջս՝ հայկական թաղերը, ամայացած իրենց բնիկ ազգաբնակչութենէն, իսկ վարը, Սիսի դաշտին մէջ անճաշակ կառոյցներով ընդարձակուած Բոզանը:

Բոզանուած է հայկական Սիսը, չկա՛յ Ա. Սոֆիա տաճարը, ուր Լեւոն Ա. կը յաճախէր ամէն Կիրակի՝ պատկառանք պարտադրելով շրջապատի բիզանդական, խաչակիր, արաբ ու թրքացեղ նորահաստատներու մանր մունր իշխանութիւններուն: Հաւանաբար Սիսը մեր պատմական հայրենիքի ու Կիլիկիոյ ամենէն

հարուստ բայց եւ միաժամանակ տանջուած, բազմիցս թալանուած, քանդուած եւ ի նորոյ կառուցուած մայրաքաղաքն է եղած:

Սիսի միջնաբերդը միջնադարեան հայկական ռազմաքաղաքական ճարտարապետութեան զլուխ գործոց մըն է նախ իր ընդարձակութեամբ, անմատչելի դիրքով, սրբատաշ ու հաստաբետ պարիսպներով եւ բազմաթիւ վարչական, զինուորական, արհեստատրական ու վերնախաւին պատկանող շինութիւններով:

Միջնաբերդը շրջագայելու համար ամենէն քիչ մէկ օր պէտք է տրամադրել, պայմանով որ մարդ ունենայ առողջ ոտքեր ու շնչառութիւն: Արդարեւ, երեք բլրագագաթներու վրայ թառած Ռուբինեաններու այս ամբակոտ բերդաքաղաքը շուրջ երկու քիլոմէթր շրջագիծ ունի: Չորս դին հինաւուրց շինութիւններու պատերն են, սրբատաշ քարեր, քանդակուած բեկորներ, խաչքարերու զարդաքանդակներ ու Մեսրոպատառ արձանագրութիւններ:

Բերդաքաղաքի անցքերէն, նրբանցքներէն ու սալայատակուած նեղիկ արահետներէն ականջիս կը հասնին կիլիկեան մեր հայ ասպետներու եւ իշխաններու ձիերուն սմբակներու դոփիւնները: Անոնց նժոյգները կայծեր կ'արձակեն սեւ քարերէն: Ահաասիկ Սմբատ Սպարապետն ու Ասպետ Լիպարիտը:

Սմբատ Սպարապետ կամ Գունդստապլը՝ հայ պետական գործիչի իսկական տիպար մը, իսկական դիւանագետ մը, ժամանակի ամենէն ուսեալ իրաւագէտներէն ու պատմաբաններէն մին: Ահաասիկ պետական հայ գործիչ մը, որուն անունը պէտք է դրուի Մեծն Տիգրանի, Տրդատ Ա. եւ Գ., Արշակ Բ. եւ Պապ թագաւորներու, Մամիկոնեաններու, Մեսրոպ Մաշտոցի, Աշոտ Երկաթի, Ռուբէն Ա.ի ու Լեւոն Մեծագործի շարքին:

Սմբատ Սպարապետ ծնած էր 1208-ին Նեթումեան տոհմին մէջ: Ծնողներն էին Ռուբինեան թագաւորութեան արթուն պահակներէն Օշին Պայլը եւ բազմահմուտ հոգեւորական Ներսէս Լամբրոնացիի քոյրը՝ Վիծին: Ահաասիկ ժամանակի ամենէն լուստար եւ իսկապէս ազնւական գերդաստան մը՝ բառիս ամբողջ բովանդակութեամբ: Ան երեք եղբայրն էր Նեթում Ա. թագաւորին՝ արժանի ժառանգորդը Լեւոն Մեծագործի: Սմբատի մէջ հաւասարապէս կը գոյակցէին հմուտ զինուորականն ու դիւանագետը: Արդարեւ ան կէս դար մնաց Կիլիկիոյ թագաւորութեան արթուն պահակը որպէս սպարապետ, փայլուն յաղթանակներ տանելով Իկոնիոյ Սելճուքեան սուլթանութեան ու Եգիպտոսի ռազմատենչ Մէլոքներուն վրայ (1246թ, 1259թ, 1276թ):

Սակայն Սմբատ Գունդստապլի կեանքի մեծագոյն սխրագործութիւնը պէտք է նկատել հայ դիւանագիտական կեանքին մէջ նմանը չունեցող

յախուռն քայլ մը, երբ ան Կոստանդին Պալլին հետ յաջողեցաւ Կեսարիոյ մէջ բանակցիլ աշխարհի այս մասին մէջ լուրջ վտանգ ներկայացնող Մոնկոլներու հետ, որմէ ետք 1248-ին ուղեւորուեցաւ Մոնկոլներու մայրաքաղաքը՝ Բարաքորում, կանխելով Մարքո Փոլոն, եւ բանակցելով Մանգու Խանի հետ՝ հող պատրաստելով Կիլիկիոյ Տեթում թագաւորի այցելութեան համար։ Դիւանագիտական այս քայլը վերջացաւ 1254-ի Հայ-Մոնկոլական պայմանագրին ստորագրութեամբ։

Պատմաբաններու եւ դիւանագէտներու գնահատումով ասիկա դիւանագիտական լուրջ յաղթանակ մը կը նկատուի, իսկ ես կը կարծեմ թէ իր կատարած քայլը ոչինչով կը զիջի Մարքո Փոլոյի կատարած պատմական ճամբորդութեան կարեւորութեան։ Այս այցելութիւններուն շնորհիւ ո՛չ միայն կը բարձրանայ Կիլիկեան Հայկական թագաւորութեան հեղինակութիւնը, այլեւ աւելի նուազ վնասներու կ'ենթարկուի բուն Հայաստանը այս տասնամեակներուն։

Աւերակէ աւերակ արագօրէն շրջելով ու սրբատաշ քարերու բեկորներու մէջէն ցատկելով, կ'անդրադառնամ որ խորացած եմ միջնաբերդէն ներս, որուն համար կրնամ արժանանալ դիտողութեան, որովհետեւ իմ պատճառով խումբը կրնայ ուշանալ։ Արագ արագ ու անկուշտ զննումներ կատարելով ու նկարահանելով կը հասնիմ բերդաքաղաքի դարպասներուն, բայց ուշքս ու միտքս տակաւին Սմբատի ու Ասպետ Լիպարիտի վրայ կեդրոնացած են։ Պատմութիւնը շղթայած է զիս։

Դիմացս կեցած է Սմբատ Սպարապետը, որ իր նժոյգին վրայ կը շրջի քաղաքին մէջ՝ երթեւեկելով պալատին ու մայրաքաղաքին մատենադարաններուն միջեւ։ Եթէ իր մէջքէն կախուած են մէկ կողմէն զինուորականի թուրն ու դաշոյնը, ապա միւս կողմէ ան իր ոսկեթել խուրճինին մէջ խնամքով տեղադրած է մագաղաթեայ մատենանը, զոր ամբողջացնելով պիտի կազմէր հայ իրաւաբանական մտքի մեծագոյն նուաճումներէն մէկը՝ «Դատաստանագիրք»ը, աւարտած 1265-ին։ Օրէնքներու այս հաւաքածոն պիտի ուղեցոյց հանդիսանար Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան համար աւելի քան մէկ դար, մինչեւ 1375։ (Երոպացիք ալ պիտի օգտուէին անկէ։)

Իր եօթանասուններուն մօտեցող Սմբատ Գունդստապլ մահէն տարի մը առաջ կը փրկէ Սիսը։ Այդ շրջանին երկրաշարժէն լքօրէն վնասուած էր քաղաքը եւ հագիւ նորոգուած, երբ 1275-ին կ'ենթարկուի Մէմլուքներու հերթական յարձակումին, սակայն Սմբատ Սպարապետ քաջարի դիմադրութեամբ մը կը չէզոքացնէ Եգիպտոսի Մէմլուքներու յարձակումը ու կը ջախջախէ զանոնք։

Այս արտակարգ անձնատրութիւնը բացառիկ համադրութիւն մըն էր քաղաքագէտի, դիւանագէտի, մատենագիրի, իրաւագէտի ու զինուորականի, որ իր կեանքի 68-րդ տարին որպէս քաջ սպարապետ, հայկական զօրքերուն զուլիւր անցնելով կը պաշտպանէ Ամանոսի լեռնանցքներէն մէկուն վրայ կառուցուած ռազմագիտական յոյժ կարեւորութիւն ունեցող Սարանդիքար ամրոցը՝ ներխուժող Մէմլուքներէն, կը կասեցնէ անոնց յարձակումը, եւ վիրատու վիճակի մէջ կը թշ զանոնք մեր երկրի սահմաններէն անդին։ Վերքերը մահացու էին դժբախտաբար։ 1276-ին Մամիկոնեաններու նման ռազմադաշտէն ստացած վերքերուն պատճառով Սմբատ կ'աւանդէ իր հոգին։

Սիսը եղած է Եգիպտոսի Մէմլուքներու աչքի փուշն ու մտասէւեռումը։ 14-րդ դարու երկրորդ կէտէն ետք անոնք չեն խնայած քաղաքին՝ ամէն անգամ երբ առիթ ունեցած են պաշարելու զայն եւ ներխուժելու իրեն։ Զայն ենթարկած են անխնայ թալանի, բայց երբեք չեն յաջողած անոր սիրտը՝ միջնաբերդը անցընել իրենց ձեռքը, մինչեւ որ իր սեւ գործը տեսած է երկպառակութիւնն ու անհանդուրժողութիւնը 1360-ականներէն սկսեալ Հայոց աշխարհի թէ՛ հոգետը եւ թէ՛ աշխարհիկ վերնախաւէն ներս։

Բերդաքաղաքի պարիսպներուն տակ յարմարուած ինքնաշարժի կայանէն կը հասնին Առոյին սուլիչին ահազանգող ձայները. ըսել կ'ուզէ թէ կ'ուշանանք եւ պէտք է արագացնել։ Արագացնէ՞լ. ես դեռ քանի մը ուղեւորներու չեմ պատմած Ասպետ Լիպարիտին մասին։

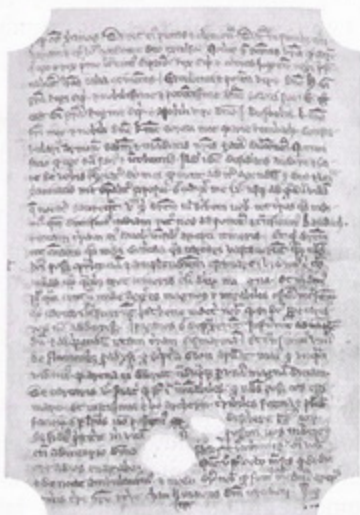
Սիսը Մէմլուքներու հերթական յարձակումին կ'ենթարկուի 1371-ին, սակայն այս անգամ սպարապետ Ասպետ Լիպարիտ, Տեթում թագաւոր եւ Զարմանդովստ հերոսաբար կը պաշտպանեն բերդաքաղաքը։ Մէմլուքները մեծ ախորժակներ ունէին ստեղծելու միացեալ Արաբական կայսրութիւն մը եւ որոշ ժամանակէ ի վեր ռազմական յարձակումներու կը դիմէին Արաբական աշխարհը եւ յատկապէս Միջերկրականի արեւելեան ափերը մտցնելու իրենց տիրապետութեան տակ։ Անոնք անդադար կը յարձակէին տարածաշրջանի երկիրներուն վրայ։ Կիլիկիոյ գրաւումը Մէմլուքներուն համար դարձեր էր մտասէւեռում մը, որովհետեւ Իկոնիոյ սուլթանութիւն (սելճուք թուրքեր) եւ Բիւզանդական կայսրութիւն տանող ռազմավարական կարեւոր ճամբաները կ'անցնէին Կիլիկիայէն, իսկ Սիսի նման ռազմագիտական բերդաքաղաքի մը տէր դառնալը անոնց համար գերնպատակ մըն էր։

Այսպիսով, Եգիպտոսի Մէմլուքները, որոնք հասեր էին Տարսոն եւ հաստատուեր իրեն, Մանչակ ամիրայի առաջնորդութեամբ ասպատակելով դաշտային ու նախալեռնային Կիլիկիան՝ պաշարեցին Սիս մայրաքաղաքը 1371-ին։

Այս ատեն է որ յոյժ տկարացած Կիլիկիոյ թագաւորութեան վերջին հայրենասէր զօրքերը, առաջնորդութեամբ սպարապետ Ասպետ Լիպարիտի, փոքրաթիւ ուժերով կրցան քաղաքի կամուրջին մօտ հերոսաբար կռուելով կեցնել Մանչակի յառաջխաղացումը: Ասպետ Լիպարիտ շատերու նման ինկաւ հերոսի մահով:

Քանի մը տարի յետոյ Կիլիկիոյ պետութեան տկարացման կողքին ներքին կրօնական անհանդուրժողութեան եւ այլ պատճառներով, Մէմլուքներ կը յաջողին ձեռք անցնել բերդաքաղաքը, կը գերեվարեն Լեւոն Ե. Լուսինեանը եւ կը դրկեն Եգիպտոս:

Քոզանուած Սիսին հրաժեշտ կու տանք ծանր խոհերու ու խորհրդածութիւններու մէջ խորասուզուած: Ուղեղիս մէջ անընդհատ կը կրկնուի նոյն հարցումը. «Ո՞ր է մեր սխալը այս ողբերգութեան մէջ»:

Սմբատ Գունդստապի (Սպարապետ) դրկած նամակը Կիպրոսի Հենրիկոս Ա.ին եւ Յովհաննէս Իբէլին, գրուած 1248-ին. բնագիրէն արտագրուած մէկ դար ետք:

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

Երբոր բացուին դռներն յուսոյ
Եւ մեր երկրէն փախ տայ ձմեռ,
Չըքնաղ երկիրն մեր Արմենիոյ
Երբ վայլէ իւր քաղցրիկ օրեր,
Երբոր ծիծառն իր բոյր դառնայ,
Երբոր ծառերն հագնին տերեւ՝
Յանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ՝ որ ինձ ետուր արեւ:

Տեսի դաշտերն Սուրիոյ,
Լեւոն Լիբանան եւ իւր մայրեր,
Տեսի գերկիրն Իտալիոյ,
Վենետիկ եւ իւր կոնտոլներ,
Կըղզի նման չիք մեր Կիպրեայ,
Եւ ոչ մէկ վայրն է արդարեւ
Գեղեցիկ քան զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ՝ որ ինձ ետուր արեւ:

Հասակ մը կայ մեր կենաց մէջ,
Ուր ամենայն իղձ կ'աւարտի,
Հասակ մը ուր հոգին ի տենչ՝
Յիշատակաց իւր կարօտի.
Յորժամ քնարն իմ ցրտանայ,
Միրոյն տալով վերջին բարեւ՝
Երթամ ննջել յիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ՝ որ ինձ ետուր արեւ:

Նահապետ Ռուսինեան

